

UNIVERZITA KARLOVA
Filozofická fakulta

STRUKTURA A FUNGOVÁNÍ ZNAKOVÉHO JAZYKA

Studijní materiály pro obor CNES

Praha 2007

VÝZKUM KOMUNIKACE NESLYŠÍCÍCH. ČESKÝ ZNAKOVÝ JAZYK.

Alena Macurová, Ivana Homoláčová, Václav Ptáček

I u nás se v posledních letech postupně prosazují názory, o nichž se jinde ve světě – a to nejen v rámci lingvistiky – diskutuje už více než třicet let,¹ totiž že (1) znakové jazyky jsou přirozené jazyky strukturně **srovnatelné** s příslušnými jazyky mluvenými, že (2) s těmito mluvenými jazyky **nejsou** nijak **příbuzné** nebo na nich závislé² a že (3) s nimi jsou (potenciálně) funkčně **souměřitelné**.

Problematika znakového jazyka jako jazyka přirozeného se tak postupně stává ústrojnou částí teoretické lingvistiky,³ vyděluje se v jejím rámci pod „nálepkou“ sign linguistics.⁴ Šíře základního výzkumu znakových jazyků je ve světě, pokud lze soudit na základě té odborné literatury, kterou jsme zatím měli k dispozici, značná. Lingvistika se soustřeďuje na shody znakových jazyků s jazyky mluvenými i na jejich rozdílnosti: ty vyplývají zvláště ze skutečnosti, že znakový jazyk existuje nikoli audioorálně jako jazyk mluvený, ale **vizuálněmotoricky**; v návaznosti na vizuálně motorický způsob existence znakových jazyků se popisuje a vykládá jejich fonologie i specifika jejich struktur morfologických a syntaktických. Vedle výzkumu struktur znakového jazyka se věnuje pozornost také okruhu otázek sociolingvistických (užívání jazyka, jeho postavení a funkce v daném jazykovém společenství, jeho společenský status apod.) a psycholingvistických (např. problematika osvojování znakového jazyka, otázky jeho produkce a recepce, zvl. vnímání a porozumění). Aplikovaná lingvistika si pak ve vztahu ke znakovým jazykům klade především otázky o postavení jazyka, resp. jazyků ve vzdělávání neslyšících a o funkcích, jež jazyk (jazyky) v tomto procesu plní.

Posledně zmíněná otázka samozřejmě nemůže souviset s širší otázkou obecnější platnosti, totiž: jak vůbec lidské bytosti užívají jazyka k životu (a k učení), do jaké míry jim poskytují ono vybavení (know-how), které člověku umožňuje vyznat se ve světě, zvládnout kulturu, v níž je mu existovat.

Značný důkaz na úlohu jazyka jako prostředníka mezi realitou a společností (resp. kulturou) klade přinejmenší jeden proud moderní lingvistiky, srov. k tomu např. Beaugrande (1996, s.9): *V základě je možno jazyk popsat jako zprostředkující systém vložený mezi „realitu“, tj. svět, v němž žijeme (ať už ho pojmáme jakkoli), a „společnost“, která v tomto a o tomto světě mluví. Společnost se ovšem může dostávat k realitě přímo tím, že s ní něco dělá, např. orá pole a staví domy. Avšak to, že máme jazyk, typicky činí většinu takových činností hodnotnější a efektivnější a umožňuje mnoho jiných činností, zcela mimo působení na realitu.*

Takto široce, totiž se zřetelem k tomu, čemu jazyk **slouží**, resp. může sloužit v komunikaci, je v současné době orientován výzkum českého znakového jazyka, který byl v r. 1993 iniciován Institutem pro neslyšící v Berouně (financován je z grantů Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy).

Záhy totiž začala být zřejmá řada věcí, které se na počátku výzkumu konturovaly jen nejasně. Především: původně stanovený cíl, tj. „popsat zvl. geografické rozrůznění znaků českého znakového jazyka“, musí být opřen o hlubší vhled do problematiky komunikace neslyšících vcelku; popis variantnosti znaků českého znakového jazyka je třeba zakotvit v jeho popisu fonologickém – a pro ten je třeba vypracovat (nějaký) systém notace jazyka, který v psané formě neexistuje.⁵ Dále ještě: ani při popisu variant jednotlivých znaků nelze brát v úvahu jen hlediska geografická, protože přinejmenším stejně důležitá jsou hlediska sociální. V souvislosti s problematikou sociálního rozrůznění znakového jazyka vůbec

(lexikálního, zvláště ale gramatického) pak nelze nechat stranou jeho vztah k příslušnému jazyku většinovému (u nás k češtině, především k její psané podobě, která je pro neslyšící přístupná bez smyslové bariéry), atd. A úplně pominout zřejmě nelze ani problémy „postojové“ – postoje komunity neslyšících k vlastnímu jazyku i k jazyku většinovému (promítané i do způsobů užívání těchto jazyků), a také naopak, postoje většiny k znakovému jazyku, k znakované češtině a ke specifické komunikaci neslyšících vůbec (k tomu srov. Macurová, 1994).

Na první pohled se některé ze zmíněných okruhů jeví jako naléhavější než jiné (alespoň z hlediska potřeb praxe), všechny ale vyžadují, alespoň podle našeho názoru, oporu v dostatečně rozsáhlém materiálu reprezentujícím komunikaci neslyšících v jejich průřezu sociálním i geografickým.

Metodika získávání materiálu (videonahrávek) byla v návaznosti na tři předběžné sondy, které byly uskutečněny v roce 1993, formulována v průběhu roku 1994. Při jejím promýšlení nebylo bohužel možné těžit ze zkušeností odjinud: zprávy o zahraničních výzkumech – alespoň ty, s nimiž jsme se měli možnost seznámit – totiž sice v dostatečném míře popisují (snad výzkumem) získané „koncové“ poznatky, metodiku výzkumu samého, ale zmiňují jen skoupě, nebo – většinou – vůbec ne. Předběžné sondy plnily několikerou funkci: vedle toho, že pomohly ujasnit techniku videozáznamu (počet a umístění kamer, šíři záběru, optimální pozadí, atd.), přispěly zvláště k definitivnímu ujasnění cílů výzkumu a v návaznosti na to pak ke stanovení povahy zadávaných položek výzkumu (ankety). Na základě předběžných sond se také jednoznačně formulovalo stanovisko, že (psaná) čeština nemůže v žádné z položek výzkumu figurovat ani jako jazyk prostředkující zadávání úkolů, ani jako východisko „materiálové“, tj. jako podklad elicitace: úkol je tedy třeba zadávat a vysvětlovat ve znakovém jazyce a příslušný jev znakového jazyka je třeba elicitovat ne prostřednictvím češtiny, ale buďto prostřednictvím neverbálních znaků (obrázků, grafů apod.) a/nebo prostřednictvím znakového jazyka samotného (za pomoci neslyšícího asistenta).

Důvody pro takové úplné vyloučení češtiny, jak z pozice „prostředníka“ při zadávání úkolů, tak z pozice materiálového podkladu elicitace, jsou nasnadě: 1. V případě, kdy je psaná čeština využita jako jazyk zadávání úkolů, může ne plné porozumění zadání negativně ovlivnit úspěšnost řešení (k tomu srov. Quigley – Paul, 1984); na základě negativních zkušeností z předběžných sond je tak v konečné podobě nahrávek zadání formulováno (neslyšícím asistentem, příp. tlumočnickem) ve znakovém jazyce. 2. Je-li čeština využita jako zdroj, východisko získávání materiálu českého znakového jazyka (např. informantům se předkládají české věty a je požadováno jejich „odznakování“), dochází často k jevu, který je dobře znám z výzkumů jazyků mluvených.⁶ Čeština totiž – jako prestižní, většinový jazyk s vyšším statutem⁷ – ovlivňuje, resp. může ovlivňovat povahu znakování, různými způsoby se do něj kopíruje, promítá: Znakosled je kopií českého slovosledu, čeština bývá spolu se znakováním zároveň „vyslovována“, a tím se blokuje možnost užívat nemanuální, mimické komponenty českého znakového jazyka. I zkušenosti odjinud ukazují (k Cicourelvi, 1973 a Liddelovi, 1980 srov. kriticky např. Deucharová, 1984), že elicitace založená na příslušném mluveném jazyce získává spíše data **znakového** jazyka než jazyka **znakového**. Toto nebezpečí hrozí i v tom (ideálním) případě, kdy je (psaná) čeština neslyšícím informantům plně přístupná: kdy je bez problémů zvládána recepce českého psaného textu v obou svých fázích – složkách (tj. přiřazení významu k výrazu, konstituce smyslu celku), kdy tedy informant bez problémů rozumí všemu, co má ve znakovém jazyce vyjadřovat.

Takové plné porozumění češtině (její psané podobě) ovšem, jak prokázaly naše předběžné sondy, předpokládat nelze. Např.: jedna z položek jedné z předběžných sond měla osvětlit, zda a jak se v českém znakovém jazyce vyjadřují časové údaje a vztahy (mj. např. vztahy mezi časem události a časem jejího podání). Neslyšící informanti měli ve znakovém jazyce převyprávět krátký jednoduchý příběh:

Moje přítelkyně Jiřina mi vyprávěla zajímavou příhodu. Bylo jí 24 let a začala učit na učňovské škole. Žila sama v neznámém městě a velmi se chtěla seznámit s nějakým mužem. Dala si tedy inzerát do novin. / Brzy dostala odpověď. Četla: „Chcete se se mnou seznámit? Budu čekat v sobotu večer v sedm hodin před kinem Oko. Poznáte mě podle červené růže.“ Dopis nebyl podepsán. / V sobotu večer se Jiřina hezky oblékla a naličila. Přesně v sedm hodin přišla ke kinu a rozhlížela se, kde je neznámý muž s květinou. Najednou uviděla jednoho ze svých učňů. Stál před vchodem a v ruce měl červenou růži. / Jiřina se lekla, že si ji učeň všimne. Rychle se otočila a běžela pryč. Při tom ošklivě upadla a zlomila si nohu. Musela do nemocnice. Tam se seznámila s mladým lékařem a začala s ním chodit. Před měsícem měli svatbu.⁸

Předběžné sondy ukázaly, že v podstatě nelze jednoznačně rozhodnout, do jaké míry je projev ve znakovém jazyce ovlivněn právě neporozuměním, resp. ne plným porozuměním psanému textu českému,⁹ a do jaké míry se do něj promítají ty způsoby vyjadřování časových údajů a vztahů, které jsou typické právě pro znakový jazyk. Lze to dokumentovat např. na té partii českého textu, v níž se exponuje vztah mezi časem chronologie minulých událostí (*žila sama... chtěla se seznámit... dala inzerát... hezky se oblékla... přišla ke kinu... uviděla jednoho z učňů... lekla se... ošklivě upadla... v nemocnici se seznámila...*) a časem vypravování (k němuž odkazuje časové *před* v *Před měsícem měli svatbu*). V přeznakovaných textech většinou nebyl časový údaj (*měsíc*) usouvzažněn s aktuálním okamžikem komunikace, ale s časovým sledem událostí v textu podaných (seznámila se s lékařem, chodila s ním, za měsíc byla svatba), nebo byla časová relace vyjádřena jen náznakově, tj. pozicí příslušného výrazu ve sledu výrazů jiných: to ovšem samo o sobě implikuje následnost („událost“ seznámení, chození, svatba).

Analýza souvislých projevů ve znakovém jazyce poukázala i na další problémy, jež jsou pro výzkum komunikace neslyšících zásadní a které ho do jisté míry komplikují. Na prvním místě stojí otázka, jak vůbec projevy v českém znakovém jazyce prepisovat do češtiny: Jakým způsobem např. segmentovat (dílcí) celky projevu ve znakovém jazyce, v jakém českém tvaru¹⁰ „fixovat“ lexikální morfémy českého znakového jazyka? Jakým způsobem zapisovat ty nosiče gramatických významů, jež jsou specifické právě pro (v trojrozměrném prostoru) ukazovaný jazyk – tj. jak zapsat významově relevantní nemanuální součásti znakování (mimiku, pozice horní části trupu a pozice hlavy)? A jak tyto prostředky, produkováné v podstatě paralelně s lexikálními jednotkami (manuálními znaky), do lineárnosti zápisu začlenit? S tím vším těsně souvisí ještě jeden problém: do jaké míry je prepis do češtiny (pořizovaný neslyšícími asistenty) skutečně prepisem projevu ve znakovém jazyce, nikoli jeho překladem (který je z hlediska výzkumu znakového jazyka bezcenný)? Do jaké míry přitom ovlivňuje povahu prepisu prepisující subjekt a jeho individuální kompetence v češtině? Nebo jinak: do jaké míry je podoba českého prepisu ovlivněna tím, jak neslyšící asistent češtinu ovládá?¹¹ A to přitom ještě vycházíme z předpokladu (ne, pravda, ověřeného, a zřejmě ne vždy bezvýhradně platného), že neslyšící asistent pořizující prepis plně ovládá znakový jazyk (v jeho variantách geografických a sociálních) a dokáže videozáznamu plně porozumět.

Nahrávky jednotlivých úkolů (srov. níže) jsou založeny tak, aby se v co největší možné míře vyloučil negativní vliv tzv. paradoxu pozorovatele (Labov, 1972):¹² nahrávání jsou přítomni pouze neslyšící asistenti (zadávají úkoly, příp. ještě, pokud je třeba, jejich zadání podrobněji objasňují, ve znakovém jazyce produkují podkladový materiál elicitace, hrají úlohu druhého partnera dialogu). Přesto samozřejmě nelze vyloučit, že v některých případech může sama přítomnost kamery a vědomí „formálnosti“ (výzkumné) situace posouvat znakování směrem „výš“, k jeho prestižnější variantě, tj. k znakové češtině.¹³

Dílcí položky výzkumu jsou koncipovány ve vztahu k několika rozrůzněným cílům: mají (1) poskytnout informace o (gramatických) strukturách českého znakového jazyka i o jeho rovině lexikální, zvl. o „stavbě“ jednotlivých znaků (a o jejich variantnosti geografické

a sociální); (2) zmapovat postoje neslyšících k vlastnímu jazyku a ke způsobům vzdělávání neslyšících a (3) – ještě šíře – podat alespoň základní informace o verbálním vybavení neslyšících v širokém slova smyslu, o tom, jak (a zda) jim znakový jazyk slouží jako prostředek kategorizace a osmyslení světa. V tomto ohledu vstupuje „verbální“ do těsného vztahu s „kognitivním“ – a výzkum tak uvádí i do problematiky kognitivního vybavení neslyšících.

Ne všechna tato hlediska se samozřejmě mohou do zpracování získaného materiálu promítat současně; první fáze analýz se tak zaměřuje především na dvě oblasti (podrobněji srov. níže): (1) přepis jednotlivých znaků a postupné mapování jejich variantnosti; založeno je v analýze tzv. parametrů jednotlivých znaků a jejich následném porovnávání; (2) excerpce a zpracování informací sociolingvistické povahy.

Jak už bylo řečeno, je ale celková povaha scénáře videonahrávek koncipována šíře, s ohledem na delší časový horizont výzkumu; není přitom nepodstatný cíl shromáždit jistý soubor dat, který může být průběžně využíván i v dalších fázích výzkumu, zaměřených na další aspekty jazyka a komunikace neslyšících. Scénář nahrávky tak zahrnuje celkem pět položek.

Položka 1. Řízený monologický projev o situaci neslyšících „zde“ a „nyní“. Neslyšící asistent toto zadání v úvodu k nahrávce tematicky specifikuje (členění do „subtémat“ rodina, škola, vzdělání, zaměstnání, možnost uplatnění, organizace neslyšících apod.), vždy s důrazem na jazyk, komunikaci, možnost dorozumění. Pokud je třeba, usměrňuje neslyšící asistent doplňujícími otázkami informantův projev i v průběhu nahrávky.

Zjevným cílem této položky je získat informace dvojího typu: (1) o interkulturní zkušenosti českých neslyšících: o tom, jak reflektují své postavení ve většinové společnosti, jaké jsou jejich zkušenosti s komunikací v slyšící rodině, jaká je jejich školní, resp. také internátní zkušenost (a jaký mají na způsob, jímž byli vzděláváni, názor), jak je škola vybavila pro existenci v kultuře slyšící většiny a pro komunikaci s většinou (např. pro komunikaci v úřadech a zdravotnických zařízeních), jak neslyšící vstupují, resp. mohou vstupovat či nevstupovat do sféry hromadného sdělování a do oblasti komunikace literární; (2) o intrakulturní zkušenosti českých neslyšících: komunikace v neslyšící rodině, neformální komunikace v organizacích neslyšících, reflexe hluchoty, reflexe příslušnosti ke komunitě českých neslyšících.

Do obou oblastí zkušenosti, interkulturní i intrakulturní, se samozřejmě promítají, ne vždy uvědomované, postoje k jazykům a znakovým systémům, jichž se v komunikaci neslyšících užívá: k českému znakovému jazyku, k češtině, k znakované češtině. Vedle své explicitní reflexe (verbalizace) jsou zde tyto postoje pochopitelně manifestovány i implicitně – především tím, jaký komunikační systém projevu dominuje.

Skrytým cílem položky 1 je pak získat relativně spontánní, resp. jen částečně řízený projev, jenž by, podroben další analýze, sloužil v další etapě výzkumu jako východisko popisu gramatických struktur českého znakového jazyka. I když totiž znakový jazyk bývá především neslyšícími samými zhusta ztotožňován se znaky,¹⁴ a způsoby, jakými jsou znaky spojovány, stojí obvykle stranou, nemůže výzkum jazyka nezahrnout oba ony základní pilíře každé promluvy (Mathesius, 1941) – tedy vedle aktu pojmenovacího (označovacího) také akt větotvorný (usouvztažňovací). O gramatice českého znakového jazyka jsou ale zatím k dispozici většinou jen informace zprostředkované skrze povahu češtiny psané českými neslyšícími (srov. o tom níže).

Položka 2. Jednotlivé znaky ukazované podle obrázků. Tato část dotazníku je orientována ke dvěma dílčím cílům: (1) shromáždit materiálový podklad pro orientační analýzu sublexikální roviny českého znakového jazyka, pro úvahy o jeho fonologii, a zároveň (2) získat východiskový materiál pro zmapování variantnosti znaků českého znakového jazyka, zvl. variant geografických a sociálních. Jak analýzy fonologické, tak úvahy o lexiku musí být samozřejmě

opřeny o přepsaná data českého znakového jazyka, v obou případech konkrétně o přepsané (jednotlivé) znaky, resp. přesněji, o notaci jejich slovníkové, citátové podoby.

Propracování způsobu notace manuální složky izolovaných znaků bylo poměrně časově náročné: bylo třeba excerpovat dostupné příručky poskytující jistý repertoár znaků (buď přímo, nebo alespoň jejich české ekvivalenty),¹⁵ prostudovat různé způsoby zápisu znaků užívané v zahraničí a adaptovat vybraný způsob notace (Brennan etc., 1984) pro české prostředí.¹⁶ Do zápisu jednotlivých znaků je v současné době zahrnuto (podrobně srov. Macurová, 1996) 1. místo, kde se znak artikuluje, 2. tvar ruky/rukou, která/é artikuluje/í, 3. vztah ruky/rukou k tělu, tj. orientace dlaně a orientace prstů, 4. vztah ruky k ruce, tj. vzájemná poloha rukou u znaků artikulovaných oběma rukama, 5. pohyb/y ruky/rukou. Všechny znaky českého znakového jazyka (přesněji: jejich manuální složka) jsou pak zapisovány pomocí tří typů matic: první je určena k zápisu znaků artikulovaných jednou rukou, druhá pro zápis znaků artikulovaných oběma rukama, kdy jsou ruce ve stejném tvaru a vykonávají stejný, resp. alternativní pohyb, třetí pro zápis znaků artikulovaných oběma rukama, kdy aktivní je jen jedna ruka; neaktivní ruka je buď ve stejném, nebo jiném tvaru než ruka aktivní. Sám zápis jednotlivých znaků je časově značně náročná složka výzkumu a časově náročné bude i definitivní stanovení toho, co je v jednotlivých znacích „jen“ fonetické, a co má platnost fonologickou, co je „jen“ idiolektické, a co širší (geografické nebo sociální).

K tomuto rozlišení je přímo zaměřena ta oblast výzkumu, jež mapuje variantnost znaků českého znakového jazyka. Na (1) záznam znaků od 10 informantů z jednoho regionu totiž navazuje (2) analýza individuálních rozdílů získaného vzorku: za účasti týchž neslyšících se vylučují znaky jen individuální, ostatním informantům neznámé, nebo i takové znaky, které informanti sice znají, ale většina z nich je nepovažuje – pro danou oblast – za přijatelné. Ve fázi (3) kolektiv informantů vybere tu podobu znaku, kterou pokládá za podobu pro danou oblast reprezentativní; kolektivně stanovený reprezentant dané oblasti ji pak ukáže na kameru. V poslední fázi (4) budou tyto reprezentativní znaky jednotlivých regionů zapsány, popsány a srovnány.

Vztah geografického a sociálního na jedné a individuálního na druhé straně klade ještě další otázky, jež bude užitečné do výzkumu (perspektivně) zahrnout. Na prvním místě jde o otázku vývojových procesů v lexikální zásobě českého znakového jazyka. Zahraniční analýzy (srov. např. Frishbergová, 1975) poukazují v této souvislosti na nejobecnější vývojovou tendenci směřující od ikoničnosti znaků k jejich arbitrarnosti: v průběhu historického vývoje¹⁷ přestává být vehikulum podobné objektu (přestává ho přímo „zobrazovat“) a jejich vztah se stává vztahem nahodilým. Je otázka, do jaké míry jsou opačné tendence, které jsou pozorovatelné v znakování mladší generace českých neslyšících,¹⁸ důsledkem (individuální) neznalosti českého znakového jazyka a výrazem potřeby „domluvit se“, rukama, i když ne jazykem, a do jaké míry jsou tyto tendence šíře generační.

Položka 3. Souvislý projev na zadané téma: reprodukce jednoho z obrázkových příběhů kuřete Napipi (podle O. Sekora, *Nápady kuřete Napipi*, Praha 1969). Cílem této položky výzkumu je, podobně srov. v položce 1, získat relativně souvislý projev, jenž by mohl být podkladem identifikace gramatických struktur českého znakového jazyka; sám charakter příběhu podporuje (vedle elicitace vyjadřování časových a příčinných vztahů) především vyjadřování vztahů mezi participanty zobrazené, tj. mimojazykové situace a aktanty v sémantickém vzorci „vět“ českého znakového jazyka. Zajímavé bude posoudit, do jaké míry se ve vyjadřování těchto vztahů využívá specifických prostředků souvisejících se způsobem existence znakového jazyka, s jeho trojdimenziálností. Specifičnost gramatických prostředků jazyka ukazovaného v trojrozměrném prostoru se podle našeho názoru ozřejmí i konfrontací „podoby“ příběhu: v českém znakovém jazyce a v češtině (česky psaná převyprávění příběhu máme zatím k dispozici jen v několika exemplářích).

Položka 4. Dialog: diskuse o inzerátu nabízejícím dobře honorovanou práci.¹⁹ Cílem této položky je získat materiál k popisu tvoření otázek v českém znakovém jazyce (zvl. pokud jde o podíl manuálních a nemanuálních prostředků); na začátku stál předpoklad, že informanti budou od neslyšícího asistenta vyžadovat další, upřesňující informace a za tímto účelem příslušné otázky, zjišťovací i doplňovací, podle potřeby tvořit. V předběžných sondách byla obdobně zaměřená položka formulována tematicky odlišně: informant byl neslyšícím asistentem žádán o pohlídání dítěte – jeho otázky se podle našeho očekávání měly týkat zvyků a potřeb dítěte, ověřování doby požadované služby atd. Protože výsledky předběžných sond nebyly uspokojivé (v tom smyslu, že zadání neprovokovalo otázkové struktury v dostatečném počtu), je v konečné podobě úkolu posílena motivace „ptát se“ tím, že situace je vztažena přímo k zájmům informanta (dobrý výdělek). Ani tady ovšem získaný materiál mnoho (žádaných) otázkových struktur nepřináší. Z tohoto důvodu nemohou sice získané výsledky dost dobře sloužit původnímu cíli, otvírají ale další a širší horizonty výzkumu, ohraničené problémem „interpersonálního“, resp. „interaktivního“ v komunikaci neslyšících: Jak neslyšící užívají jazyka (možná nejen jazyka znakového) v interakci, jakým způsobem vstupují do dialogické komunikace, jak se vyrovnávají s přebíráním sociálních rolí v dialogu, rolí, jež jsou definovány samotným jazykem (komunikační role „mluvčího“ vs. „adresáta“)? Jakým způsobem a jakými prostředky mezi těmito rolemi přepínají, zvl. pokud jde o iniciaci dialogu, v jaké míře a jakými prostředky dialogem, verbálně uspokojují své komunikační (a zprostředkovaně případně i jiné) záměry a cíle? Tyto otázky se jako otázky podstatné ozeřejmují zvl. v souvislosti s poznatky o funkcích jazyka, především v souvislosti s funkčním rozlišením (srov. Halliday, 1975) oblastí „ideačního“ a „interpersonálního“. Je-li systém dospělého mluvčího jazyka strukturován okolo distinkce mezi funkcí jazyka sloužit reprezentaci zkušenosti (jazyk jako učení se, jako vědomosti, znalosti, vzdělanost) a funkcí jazyka sloužit sociálním činností (jazyk jako aktivita, konání), jak z tohoto hlediska interpretovat specifické „nedialogické“ chování vzorku českých neslyšících? Jak posuzovat způsob jejich vstupování, resp. spíše nevstupování do té komunikační role, v níž je jazyka využíváno²⁰ právě k participaci, k podílení se na nějaké činnosti, k (společnému) řešení problému? V současné etapě výzkumu komunikace neslyšících nelze víc než tyto otázky položit – jejich zodpovězení musí vycházet z rozsáhlejšího vzorku materiálu směřovaného speciálně k těmto problémům. Je přitom samozřejmé, že takto získaný materiál bude průběžně konfrontován s observací skutečně spontánní („nevýzkumné“) komunikace neslyšících (v klubech, na sportovních aj. akcích) – a je otázka, jaké (jiné?) poznatky tato konfrontace přinese.

Položka 5. Ukazování opozit k adjektivům: informantům se ve znakovém jazyce (paralelně, mimo obraz, i v mluvené češtině) předkládají spojení adjektiva se substantivem, reagovat mají dvojicí spojující dané substantivum s adjektivem opačného významu. Prvotním cílem je přitom (srov. obdobně položku 2) získat podklady pro úvahy o fonologické struktuře znaků a o jejich variantách.²¹ I výsledky této položky výzkumu ovšem otvírají průhled do problematiky širšího dosahu. Na základě hodnocení doposud získaného materiálu nelze totiž neklást otázky: Jak se ve znakovém jazyce vyjadřuje (antonymy) jeden ze vztahů, na nichž je založeno poznávání světa – vztah disjunkce? A ještě širše vzato: Jak neslyšící všechny základní vztahy tohoto typu, tj. vztahy ekvivalence, disjunkce, průniku a inkluze, vnímají – a jak je „svým“ jazykem vyjadřují? S tím těsně souvisí otázka další: Jaký „obraz světa“ je vůbec formován skrze znakový jazyk? Jak je svět prostřednictvím tohoto jazyka mapován a kategorizován, jaké jsou ony uzlové body sítě, skrze niž neslyšící člověk chápe svět a rozumí jazyku?

O tom, že „obraz světa“ formovaný znakovým jazykem zřejmě nebude – přinejmenším ne v jednotlivostech – úplně totožný s obrazem světa formovaným většinou češtinou, svědčí např. problematika jazykového vyjadřování konceptuální kategorizace konkrétních objektů

vnějšího světa. Tři úrovně této kategorizace (srov. Roschová, 1976; Roschová etc., 1976) zahrnují základní rovinu (např. *stůl*), rovinu nadřazenou (*nábytek*) a rovinu podřazenou (*jídelní stůl*, *psací stůl* atd.). Na základní rovině jsou příslušné percepční a funkční atributy sdíleny všemi členy kategorie (resp. jejich většinou), jsou přitom rozdílné od atributů položek jiných základních rovin patřících pod totožnou kategorii nadřazenou (stůl má jiné atributy než např. židle, postel atd., tj. než ostatní nábytek). Členy nadřazené roviny naproti tomu spojuje jen malý počet společných atributů (zřejmě spíše funkčních než percepčních); na podřazené rovině jsou pak atributy (zřejmě spíše percepční než funkční) sdíleny nejen všemi členy dané kategorie (jídelní stůl), ale i členy kategorií kontrastních (jídelní stůl má některé atributy stejné jako psací stůl). Koncept sám je nejvýrazněji vymezen na základní rovině kategorizace, na ní je také nejvýrazněji odlišen od konceptů jiných – tato základní rovina tak bývá zákonitě považována za nejprirozenější a nejužitečnější rovinu kategorizace. V českém znakovém jazyce je ztvárnění takové kategorizace jiné než v češtině a v souvislosti s touto problematikou se nabízejí k diskusi dvě tendence: 1. Člen nadřazené roviny zastupuje členy roviny základní (tedy: PTÁK, KVĚTINA, nikoli špaček, drozd, vrána atd. nebo tulipán, kopretina, azalka atd.).²² 2. Jazykový prostředek pro označení pojmu nadřazeného bývá slovo tvorně přímo odvozen od jednoho z členů roviny základní.²³ Tyto odvozené znaky jsou tvořeny znakem RŮZNÝ, který tvoří druhou část složeného znaku; první část většinou tvoří jeden, reprezentativní, člen základní roviny kategorizace (srov. OVOCE = JABLKO + RŮZNÝ, NÁŘADÍ = KLÍČ + RŮZNÝ). Pravděpodobně méně často je složený znak odvozen od vlastnosti spojované se členy základní kategorie (ZELENINA = ZELENÝ + RŮZNÝ), resp. také od činnosti s těmito členy spojované (NÁPOJ = PÍT + RŮZNÝ). Důkladná interpretace kognitivních důsledků, jež takto (jinak) jazykově strukturovaná skutečnost může mít, se pochopitelně musí opřít o analýzu dalších rozdílností v „obrazech světa“ utvářených češtinou na jedné a českým znakovým jazykem na druhé straně, nebo jinak: o analýzu dalších aspektů odlišné zkušenosti světa slyšících a neslyšících Čechů.²⁴

Komplexní pohled na komunikaci neslyšících nutně začleňuje do výzkumu také češtinu, speciálně problematiku její psané podoby, a to v aspektu produkčním (psaní českých textů) i recepčním (porozumění psaným českým textům).²⁵ Souhrnněji bude o této problematice pojednáno jinde, zde je však třeba alespoň stručně naznačit, že čeština psaná českými neslyšícími není předmětem výzkumu jen sama o sobě,²⁶ ale také ve vztahu k českému znakovému jazyku. Podoba této češtiny totiž poskytuje jistý první vhled do jeho gramatiky. Excerptce ukazuje, že jisté vyjadřovací způsoby, „cizí“ češtině většinové, jsou v psané češtině českých neslyšících významně četné. Je tedy možné soudit, že to jsou jevy „vlastní“ českému znakovému jazyku a do češtiny odtud (opakovaně a relativně pravidelně) interferují. Jde o takové jevy jako jsou např. záměna sloves vyjadřujících existenci a vlastnictví (*Děkuji ti za dopis, měla jsem překvapená; Jsem velkou radost*), vypouštění spony (*ruka dobrá; Renata fajn a prima holka*), lexikální vyjadřování času, modality, resp. i aspektu, obvykle anteponované příslušnému slovesu (*minulý chodit na vánoce 27. února v Praze; bud' musí vydržet*), neexistence pasivních konstrukcí, absolutní zápor prostřednictvím výrazu *vůbec* (*ve škole vůbec líbilo a děti holky a kluci vždycky pomlouvají*), nerozlišení *proto* a *protože* (*zítra pojedeme na vlaku lyžovat, proto zítra to budou málo lidí, proto oni chodí do práce*), vyjadřování časových a podmínkových vztahů souřadně se spojovacím výrazem *potom* (*Bude dělám zapojit dobře, potom žárovka svítí*).²⁷

Výzkum českého znakového jazyka by nemohl být realizován bez grantové podpory, kterou poskytuje Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, výzkum dílčích aspektů komunikace neslyšících i obecnějších problémů s ní spjatých pak bez grantové podpory Fondu rozvoje vysokých škol a Grantové agentury UK. Taková podpora lingvistického výzkumu specifického typu komunikace a specifického menšinového jazyka nepřímo reflektuje postupnou proměnu širšího, celospolečenského, postoje k menšinám vůbec; v respektu k jinému než

vlastnímu jazyku, k jiným způsobům komunikace a k odlišné kultuře se obráží (u nás) nové pojetí integrace: integrovat začíná znamenat ne už jen přizpůsobit obrazu většiny, ale akceptovat, společně a rovnoprávně sdílet (svět, zkušenost), byť třeba i různými způsoby a skrze různé jazyky. O tom, že a jak tyto postoje předjímají změnu situace (i např. situace ve vzdělávání neslyšících) v souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie, se snad není třeba rozepisovat podrobněji. Jedno je jisté – z nové situace vyplynou nové potřeby: i potřeby nových teoretických přístupů k problematice neslyšících, i nové potřeby praxe.

Poznámky

¹ Výrazná změna názorů na znakový jazyk bývá spojována se jménem W. Stokoea a s jeho lingvistickou analýzou amerického znakového jazyka (1960). K dalším lingvistickým pohledům na znakové jazyky srov. Macurová, 1994.

² To se týká znakových jazyků, nikoli jazyků znakovaných. Na stránkách tohoto časopisu není jistě třeba rozdíly mezi znakovým jazykem a příslušným znakovaným národním jazykem (umělým znakovým systémem) vykládat nějak zvlášť podrobně.

³ Na počátku 90. let konstatují Boyes-Braemová a Kolb (1990), že základní výzkum znakového jazyka probíhá v 16 evropských zemích. V 90. letech je lingvistika znakových jazyků natolik ústrojnou součástí lingvistiky, že více nebo méně obšírné pojednání o této problematice bývá v podstatě pravidelně zařazováno do reprezentativních jazykovědných encyklopedií, srov. např. Collinge, 1990 (s. 740-783); Malmkjaer, 1995 (s. 405-414).

⁴ Už dnes je přitom zřejmé, že výzkum znakového jazyka jako jazyka, který existuje v jiném způsobu než jazyky mluvené (ve způsobu vizuálněmotorickém), přináší zajímavé poznatky i pro lingvistiku „hlavního proudu“, poskytuje nový úhel pohledu na základní obecně lingvistické problémy, jako např. na problém arbitrárnosti jazyka, jeho lineárnosti, dvojího členění; klade také znovu a nově řadu otázek, které se v souvislosti s mluvenými jazyky jevíly jako otázky v podstatě již vyřešené, např. zda zařadit prosodické, resp. paralingvistické prostředky do gramatického popisu jazyka atd.

⁵ Návrh notace předložený k diskusi odborné veřejnosti srov. Macurová, 1996.

⁶ Na základě tzv. principu subordinačního posunu dochází k „zastupování“ méně prestižního jazyka jazykem s prestiží vyšší – platí to jak pokud jde o samotné užívání jazyka, tak pokud jde o výroky o jazyce (verbalizované postoje k jazyku).

⁷ Ten jí zatím připisují – jistě i pod vlivem dosavadní tradice vzdělávání – i sami čeští neslyšící.

⁸ Autorkou textu je I. Vaňková. Znaménko / označuje odstavce původního textu.

⁹ Z téhož důvodu byly po vyhodnocení předběžných sond z konečné podoby zadání vyloučeny všechny ty položky, jež předpokládaly (1) identifikaci nějaké složitější gramatické struktury češtiny, (2) plné porozumění a následně (3) její adekvátní (ne přesně „doslovný“) překlad do znakového jazyka. Jako příklad takových položek lze uvést např. časové a podmínkové věty, zápor, modální slovesa, stupňování adjektiv a adverbii, pasivní konstrukce.

¹⁰ Situaci tu, např. ve srovnání s angličtinou, značně komplikuje typ češtiny jako flexivního jazyka.

¹¹ Srov. k tomu (v doslovné citaci a autentické grafické podobě) různé prepisy téhož projevu pořázené různými neslyšícími (kurzíva zachycuje vysvětlení, jimiž autoři prepisu texty doplňují): (1) Začíná, já chtěla pro neslyšící život lepší, více kultury, více společenský mezi neslyšící, aby dobře pobaví, ne do koutka, více sraz v klubovně mezi neslyšící a více také tlumočnice, beseda, přednášky, turisté, výlety, zájezd a mezi děti pobavit co to je, aby děti (*ten znak beze slova = aby děti vymysleli nějaké modely, hry... a uměli například komunikovat s lidmi, neslyšící ze zahraničí a znali česká slova, které pro neslyšící hodně neznají*) aby se více využívali ve škole, více neslyšící učitelů, vychovatelů aby se více znakový jazyk, více slovních zásobů a mohla slyšící komunikovat a také více rozumí lepší povídat, mohli také zásah do města mezi slyšící. Více nevím co mám říct. (2) začátek já chci pro neslyšící život

lepší více kultura více společnost mezi (s) neslyšící dobře pobavili ne roh více scházet klub mezi (s) neslyšící více také tlumočnicků beseda přednáška turistika výlet zájezd a s děti bavit co děti vymyslet více používat škola více neslyšící učitel vychovatel více znaková řeč více slovní zásoba možnost více slyšící komunikovat víc rozumět lépe mluvit může také zásah do města normalní slyšící více co říct (3) Život lepší pro neslyšící život lepší více kultura více společné mezi neslyšící (aby) dobře pobaví ne kout, více sraz klubovna mezi neslyšící (a) více také navrch přednáška, beseda, přednáška, turista, výlet, zájezd (a) s děti pobaví co (aby) vymyslet děti vymyslet (= *vymyslet = napád co dobré nové navrch různé věci*) (co) aby více používá/využívá škola více neslyšící učitelka, vychovatel (aby) více znakovací ukazovat více zásob slovní zásob (aby) mohlo více slyšící mluví domluví/hovoří více rozumí lépe povídá, může také sami (= *může sama cesta bez pomoci, = „prorazit“, = může sama chodí do ÚM, = může sama hovoří s lékaři*) do města, normalní podle slyšící. Více nevím co (mám) říká.

¹² Srov. k tomu Labov, 1972, s. 113: To obtain the data most important for linguistic theory, we have to observe how people speak when they are not being observed.

¹³ A to i navzdory tomu, že v úvodním rozhovoru s informanty před zahájením nahrávek neslyšící asistent zdůrazní, že předmětem výzkumu je český znakový jazyk a klade důraz na to, aby při nahrávkách nebyla užívána znakovaná čeština. Požadavek vyjadřovat se znakovým jazykem, tedy stejně jako např. při rozhovoru s neslyšícími přáteli, je informantům zdůrazňován v úvodu každé položky ankety.

¹⁴ „Kvalita“ znakového jazyka pak bývá v těchto reflexích poměřována především bohatostí slovní zásoby (počtem znaků, jež jsou k dispozici), resp. i mírou jejich „sjednocenosti“.

¹⁵ Excerpce, jež měla podat orientační informaci o tom, jaké typy jednotlivých parametrů znaků zahrnout do pracovních soupisů „symbolů“ pro notaci českého znakového jazyka, vycházela z příruček Gabrielová etc., 1988, Mrzilková – Ostatková, 1993, Ptáček, rkp., Švagr, rkp.

¹⁶ V současné době je promýšlena další podoba fontů (o nich srov. jejich autor M. Albrecht, 1996), v níž by se modifikovala zvl. vertikální linie zápisu (notace parametru SIG); to by umožnilo jednodušší zapisování znaků na počítači.

¹⁷ Frishbergová konfrontuje Slovník amerického znakového jazyka z poloviny 60. let (Stokoe etc., 1965) s učebními příručkami amerického znakového jazyka z druhého desetiletí 20. stol., zvl. se slovníkem Longovým (1918); ten zahrnuje zhruba 1500 znaků, často zachycených i na fotografii, spolu s popisem jejich tvoření a odpovídajícími anglickými ekvivalenty. U nás takový průhled do minulosti dost dobře uskutečnit nelze, leda snad na základě zachycení (videozáznamem) znaků nejstarší generace českých neslyšících a jejich srovnání se slovníkem z 80. let (Gabrielová etc., 1988).

¹⁸ Srov. např. ikonická gesta odpovídající českému výrazu *víno* nebo *ponožka* („zobrazení“ tvaru lahve, „zobrazení“ navlékání ponožky).

¹⁹ Pro orientaci srov. jeho úplný text (tlumočený zároveň v úvodu tohoto úkolu neslyšícím asistentem do českého znakového jazyka): *Chcete si seriózně vydělat peníze? 5 až 7 tisíc za týden. Volejte 850 14 20 (11,30 - 14,00 Po-Pá) p. Zentrich.*

²⁰ Halliday (1975, s. 29an.) v této souvislosti rozlišuje mezi rolí pozorovatele (*observer*), kdy je jazyk používán jako prostředek kódování zkušenosti s jevou skutečností, jež člověka obklopuje, a rolí vetřelce (*intruder*), kdy se jazyka užívá jako prostředku jednání, jako prostředku jisté akce uskutečněné v jistém situačním kontextu.

²¹ Situace se předběžně jeví jako značně komplikovaná. Doposud zpracovaný (zapsaný a vyhodnocený) vzorek nahrávek prokazuje především značnou rozrůzněnost inividuální (otázka je, zda jde „jen“ o jevy fonetické) a daleko menší shody „geografické“, než jsme zpočátku předpokládali. Souvisí četnost inividuálních rozdílů s tím, jaký přístup mají neslyšící Češi narození ve slyšících rodinách ke znakovému jazyku?

²² Podle osobního sdělení E. Mrzilkové je tato tendence typická zvláště pro ukazování mladší generace neslyšících. Bylo by zajímavé zjistit přesně, které členy základních rovin tvořících např. nadřazené roviny PTÁK, KVĚTINA by bylo možné najít ve Slovníku české znakové řeči. Na základě zběžného náhledu se zdá, že jich není mnoho.

²³ Na rozdíl od češtiny, v níž jsou pro vyjadřování nadřazené kategorie k dispozici specializované (jednoslovné) lexikální prostředky (tzv. hyperonyma – jako např. nábytek, nápoje, nástroje, nářadí atd.). Obráží se to i v hesláři Slovníku znakové řeči (Gabrielová et al., 1988): takové české výrazy jako např. *dobytek*, *nábytek*, *nápoj*, *nářadí*, *zelenina* apod. zde nejsou zařazeny.

²⁴ Nepochybné je, že vědomí rozdílnosti obou jazyků může být užitečným východiskem také pro kontrastivní osvojování češtiny (jako druhého jazyka neslyšících, jazyka pro neslyšící „cizího“).

²⁵ Je nasnadě, že uspokojivé osvojení psané podoby češtiny je pro neslyšící Čechy doslova životně důležité – bez většinového jazyka se ve většinové kultuře přežívá jen s obtížemi.

²⁶ O těchto otázkách srov. Racková, 1996.

²⁷ V souvislosti s těmito rysy srov. i Bickertonův (1981) výklad o kreolských jazycích.

Literatura:

Albrecht, M.: *Prvé použití fontů ČZJ. Speciální pedagogika* 6, 1996, 1, s. 20.

Beaugrande, R. de: *Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu. Vlna se obrací. Slovo a slovesnost* 57, 1996, s. 1-29.

Bickerton, D.: *Roots of Language*. Ann Arbor 1981.

Boeys - Braemová, P. - Kolb, A.: *An Introduction to Sign Language Research*. In: Prillwitz, S. - Vollhaber, T. (ed.): *Sign Language Research and Application*. Hamburg 1990, s. 155-161.

Brennan, M. - Colville, M. D. - Lawson, L. K.: *Words in Hands. A Structural Analysis of the Signs of British Sign Language*. Edinburgh 1984.

Cicourel, A.: *Cross-Modal Communication: The Representational Context of Sociolinguistic Information Processing*. In: Shuy, R. W. (ed.): *Report of the Twenty-Third Annual Round Table Meeting on Linguistic and Language Studies*. Washington, D.C. 1973.

Collinge, N. E. (ed.): *An Encyclopaedia of Language*. London - New York, 1990.

Deuchar, M.: *British Sign Language*. London 1984.

Frishberg, N.: *Arbitrariness and Iconicity: Historical Change in American Sign Language*. *Language* 51, 1975, s. 696-719.

Gabrielová, D. - Paur, J. - Zeman, J.: *Slovník znakové řeči*. Praha 1988.

Halliday, M. A. K.: *Learning How to Mean. Explorations in the Development of Language*. London 1975.

Labov, W.: *Some Principles of Linguistic Methodology*. *Language in Society* 1, 1972, s. 97-120.

Liddell, S. K.: *American Sign Language Syntax*. The Hague 1980.

Long, J. S.: *The Sign Language: A Manual of Signs*. Washington, D.C. 1918.

Macurová, A.: *Jazyk v komunikaci neslyšících (Předběžné poznámky)*. *Slovo a slovesnost* 55, 1994, s. 121-132.

Macurová, A.: *Náš - jejich jazyk a naše vzájemná komunikace*, *Naše řeč* 77, 1994, 1, s. 44-50.

Macurová, A.: *Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka (Poznámky k diskusi)*. *Speciální pedagogika* 6, 1996, 1, s. 5-19.

Malmkjaer, K. (ed.): *The Linguistic Encyclopedia*. London - New York. 1995.

Mathesius, V.: *Řeč a sloh*. In: *Čtení o jazyce a poezii*. Praha 1941, s. 11-102.

Mrzilková, E. - Ostatková, M.: *Základy české znakové řeči I*. Praha 1993.

Ptáček, V.: *Kurz české znakové řeči (rkp. učebnice)*.

Quigley, S. P. - Paul, P. V.: *Language and Deafness*. San Diego 1984.

Racková M.: *České sloveso v psaných projevech českých neslyšících*. Diplomová práce FF UK. Praha 1996.

Rosch, E.: *Classification of Real World Objects: Origins and Representation in Cognition*. *Bulletin de Psychologie. Special Annual* 1976, s. 242-250.

Rosch, E. - Mervis, C. B. - Gray, W. - Johnson, D. - Boyes-Braem, P.: Basic Objects in Natural Categories. Cognitive Psychology 8, 1976, s. 382-439.

Stokoe, W. C: Sign Language Structure. The First Linguistic Analysis of American Sign Language. Buffalo 1960.

Stokoe, W. C. - Casterline, D. - Croneberg, C: A Dictionary of American Sign Language. Washington, D.C. 1965.

Švagr, J.: Kurs znakového jazyka (rkp. učebnice).